

Қ. Сартқожаұлы

ф.ғ.д., профессор Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
(e-mail: kharjaubay@mail.ru)

**Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі
(Проблемалық мақала)**

Аңдатпа

Біздің жыл санауымыздың V ғасырынан бастап Жужан хандығының қоластындағы динлин (теле), гаочэ (қыпшақ) конфедерациялары Бумынның бастаумен 538-540 жылдары бір одаққа бірікті. Жужан хандығын құлатуға бұл одақтың күші жетпейтінін Бумын қаған түсінген. Сондықтан түрік текті тағы бір қуатты күш қажет болды. Ол күш – Тәңіртауының (Тянь-шань) солтүстігіндегі көршілес Үйсін хандығы еді. Үйсін хандығын одақтас етіп алудың нәтижесінде 200 жыл билік жүргізген Жужан хандығын түріктер құлатты.

Сол дәуірдегі көне түрік және қытай, византия, парсы деректеріндегі тарихи оқиғаларға анализ жасай отырып, Бумын қаған мен Үйсін ханы Істеми арасында құпия келісім болғанын автор бұдан бұрынғы еңбектерінде анықтаған. Мақалада осы үш шағын хандықтың бас біріктірген тарихи күресі әлем тарихының аренасына Көк Түрік империясын алып келгені туралы айтылған.

Кілт сөздер: Динлин (теле), гаочэ (қыпшақ), Бумын қаған, Жужан хандығы, Үйсін хандығы, Көк Түрік империясы.

K. Sartkozhauly

Doctor of philological sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan (e-mail: kharjaubay@mail.ru)

**The Secret Agreement of the Ancient Kipchaks and Uysuns
(Problematic article)**

Abstract

In 538-540 years AD Bumin Kagan started to integrate Gaoche (Kipchaks), Dinlins (tele) that were under control of Zhuzhan khanate into Alliance. Bumin Kagan fully assumed the power of Zhuzhan Khanate and inability to overcome it. It was necessary to find another Turkic force. Ujsin Khanate that located on the north part of Tian Shan mountains was that ally. As a result of alliance the power of Zhuzhan Khanate was destroyed, that ruled about 200 years.

Due to analyse of historical datas of ancient Turkic ethnics, Chinese documents, Byzantine and Persian resources of that time, author has discovered

Қ. Сартқожаұлы. Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.

that Bumin kagan and Ujsin Khan Ustemu have concluded a secret agreement. The article is concerned with historical fight of three minor confederations, that integrated into Alliance and it allowed Turkic empire to make a mark on the global stage.

Keywords: Dinlin (tele), Gaoche (Kipchak), Bumin kagan, Zhuzhan Khanate, Uysyn Khanate, Blue Turk Empire

Қазақ тарихы бүгінгі Қазақстан Республикасының территориясымен шектелмейді. Уақыт ұзарған сайын кеңістік те кеңейе түседі. Біздің тарих бұдан 3000 жыл бұрын Көсемдік кезеңнен, Елдікке талпынып, бас қосуға ұмтылған тайпалық Одақ кезеңінен басталады. Өйтсе мемлекеттігіміздің тұғыры қай дәуірде қаланып, дамып, өсіп өркендегенін дәлелдей отырып, Елдігіміздің ұйысу тарихын нақты көрсете отырып, халықтың тарихи санасына сіңіруіміз керек. Осы мақсатты орындауға Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы үлкен серпін береді дегенге сенім зор.

Ұсынып отырған мақаламызда Көк Түрік қағанатының орнау алғы шартын оқырмандарға нақты деректер арқылы түсіндіруді мақсат еттік.

Қытайдың ежелгі және ертеортағасырдағы көршілес көшпелілер туралы жазбалары сол дәуірдегі тарихтың өшкін сұлбасы ғана. Дәлірек айтсақ, көшпелілер тарихының ұзын-ырға нобайы ғана. Ресми жазбаларды қалдырушылар – билік өкілдерінің тыңшылары, ғұн (сюнну), түркілермен болған соғысқа қатысушылар. Ал, бейресми жазбаларды қалдырушылар саудагерлер, кезбелер. Бұлардың қай-қайсысы да көшпелілер туралы толық ақпарат қалдырған жоқ. Естігенін, бір сәт көргенін үзік-үзік фрагмент етіп қалдырған. Осы үзік-үзік ақпарат нобайын аударып, өркениетті оқырман қолына жеткізушілер әрбір оқиғаға, тұрғын халыққа, оның этникалық ерекшелігіне байланысты бүгінгі күнге дейін керемет мол еңбектер жарыққа шығарып, нақты ғылыми түсініктемелер беріп келеді. Сол түсініктемелерге анализ жасай отырып ғылыми-логикалық синтез жасап, нәтижесін ғылыми айналымға ұсынуды мақсат тұттық. Мақалада бұл проблеманы қысқартып, түсіндіріп көрсетуді жөн көрдік.

Осы мәселелерге тамшыдай болсын септігін тигізер деген үмітпен ерте ортаға сырдағы қыпшақ, үйсіндердің қатынасын қарастыруды жөн көрдік.

Ашина проблемасы

Қытайдың Сүй патшалық тарихы. 84-баянда:

Суйну (СШ) «84»-Цзюань:

«Тузюелердің (түріктердің) арғы тегі – аралас хулар (динлин, теле т.б.) болатын. Олардың әулеттік тегінің атауы – Ашина. Солтүстік Вэйдің Тайву патшасы Цзюйцюй әулетін жойған кезде Ашина 500 отбасын бастап жужуларға қашып барып паналаған. Олардың ұрпақтары Цзиньшаньда (Алтайда) тұрып теміршілікпен шұғылданып келді» [1, 65 б.].

Түсініктеме I

Б.з. 545 жылы Бумын қаған Ордасына Батыс Вэй елшісі соғды текті Ань Нопаньто келеді. Жаңа хандық құрып жатқан Көк Түріктер кімдер, арғы шығу тегі кім деген сұраққа жауап алады. Сонда Бумын Ордасының уәзірлері «Біз Көктің ұрпағымыз» деп жауап берген. «Көк» лексикасын Ань Нопаньто соғды тілінде сын есім «ашана» (көк түс) деп түсінген. Ань Нопаньтоның осы түсінігі кейін Көк Түріктердің этникалық атауын, билеуші тайпаның атауына айналдырды. Осы теріс түсінік бүкіл түрік тарихын шатастырудың түпқайнарына айналды. Бұл атауға зерттеушілер әртүрлі түсініктеме беріп келді. Онда П. Будберг ағ «таудан асу» [2, 77-78 б.], С.Г. Кляшторный (1964) Хотан-сақ тілінде *asana* «достойный, благородный» [3, 112 б.], Х.В. Хауссига ерте орта ғасырдағы парсы тілінде *axsalna* «қара түс» [4, 55-56 б.], К. Беквиса байырғы түрік тілінде *Arsila* - **Arslan-Ašina*» [5, 206-208 б.], Л.Н. Гумилев ашина лексиконының «а» - мәртебелі дегенді білдіретін иероглифі – «*сiно*» - моңғол тілінің «бөрі» деген сөзі деп түсіндіреді. Қазақ түркологы Ә. Абдрахманов байырғы түрік тілінің «*еши*» (баба, ата) сөзінің өзгерген түрі [6, 16-34 б.] деген сияқты ондаған ұсыныстар айтылды. С.Г. Кляшторныйдың 2003 жылы басылған еңбегінде ашина атауын сын есім «көк» (голубие) деген сөз деп тұжырым жасады [7, 348 б.]. Сөйтіп олар осындай лингвистикалық болжамдардың нәтижесінде, Көк Түрік Қағанатының билеуші тайпасы Ашиналықтар деген тұжырымды ғылыми әдебиетте тұрақтандырған.

Аталмыш зерттеушілердің барлығы *ашина* сөзінің семантикасын ашуда оны тек тілдік тұрғыдан қарастырып, бірінші мағынасымен ғана шектелді де, сөздің басқа да мағыналарына этнолингвистикалық тұрғыдан бара алмады. Осы жолдардың авторы «*ашина*» атауына, аталмыш сөздің екінші мағынасына көңіл бөліп, этнолингвистикалық анализ жасауға талпынды. Байырғы және қазіргі

Қ. Сартқожаұлы. Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.

барлық түркі тілдерінде «көк» сөзі аспан деген ұғымды береді. Аспан сөзі бізге парсыдан енген. Сөйтіп, ашина сөзі сын есім «көк» (түс) емес «көк аспан» екені анықталды. Байырғы түріктердің дүниетанымы бойынша жаратушы Бір Тәңір аспанда (көкте) тұрады. Сол Тәңірдің шапағатымен түріктер, бүкіл дүние, адамзат жаратылды. Түріктер жаратушының өнімі дегенді білдіреді. Сондықтан да түріктер өздері аспандағы сол Тәңірдің жердегі өкілі ретінде сезінген. Ашина «ašina» деген тайпалық атау байырғы түрік мәтіндерінде бірде бір рет кездеспейді. Керісінше, «Көк Түрік» деп аталған атау сақталған. Ал билеуші тайпа, хан тұқымының өкілдері қыпшақтар болған деген тұжырымға келген [8, 64-73 б.].

а) Біздің ғылыми дәлеліміз бойынша Көк Түріктер қағанатының билеуші тайпасының Хан әулеті – Қыпшақтар. Ерте орта ғасырдағы көк түрік қағанатын (империя) құрушылар Бумын, Мұхан, Құтлұк Елтеріс, Білге қаған, Күлтегін бастаған қыпшақ тайпалары болған. Ж.с.б. III ғасыр мен б.з. V ғасыр аралығында динлин (ди, ти, тили, түрік) гау-че (қыпшақ), гэгунь (қырғыз), синьли тайпалары қытайдың батысында Гансу дәлізі, солтүстікте Байқал мен Алтай аралығында (Моңғол үстіртін қоса) мекендеген [9, 41 б., 136 б.; 10, 50 б.]. Қыпшақтардың бір бөлігі – Цзюйцюй әулеті (бұрынғы Солтүстік Лян) 439 жылдан бастап Алтай тауын мекендеген.

б) Алтайлық қыпшақтар қытай деректерінде цюйше, динлин, гегунь, синьли тайпаларының атауларымен үнемі қатар айтылады [9, 41 б.]. 高车 деп жазған екі иероглифтің біріншісін зерттеушілер “гау” немесе “цюй” деп атап келген. Н.Я. Бичурин “кюсше”, В.С. Таскин “цзюй- шэ”, Б. Еженхан “гау че”, А. Ташағыл «као чэ» [11, 28-40 б.] деп оқылуын берген. А.Н. Бернштам жоғарыдағы екі иероглифті “цзюй шэ” деп оқып “қыпшақ” деп транскрипциялаған [12, 463-464 б.].

高 gao M 45313: K1129 on «gaw» ~qau ~qab~qib: 车 tɕiak (tɕhak) ~ɕak ~ɕaq [13, 22 б.] деген талдау нәтижесінде А. Ташағыл мен Б. Еженханның оқылымы ғылымилығымен өзін ақтап тұрған сияқты.

Түсініктеме II “Аралас хулар”

Қытайдың Эр Я сөздігінің мәліметі бойынша, Чжоу патшалығының дәуірінде (ж.с.б. 122-2478 жж.) 9 жун, 8 ди, 6 мань тайпалары Ганьсу аймағының көршілес жерлерінде, дәлірек айтқанда, қазіргі Цинхай, Шеньси, Пинлин, Сычуань аумағында мекендеген [14, т.V. 5 б.] қытай емес тайпалар. Осыларды ежелгі қытай шежірешілері

Жун – *бөрі, ит* деген мағына беретін атаумен атаған. Қытайлар аталмыш көшпелі тайпаларды тотемі бойынша атаған сияқты. Көк Түріктердің тотемі (киесі) бөрі болғаны туралы аңыздар: 1) Ашина туралы аңыз (ЧШ 50 бума 42-баян), 2) Енисей маңында мекендеген сақ (сақа) тайпалары туралы аңыз (СШ 84 бума), 3) Үйсіндердің шығу тегі туралы аңыз (Шицзи, 123), Сюнну Шаньюйдің екі қызы туралы аңыз (БШ 103 бума) Қытай деректерінде сақталған. Бөрі – ит тектес жануар, ит ежелгі дәуірден бері адамның айнымас досы саналған. Ит иесін сатпайды. Мұндағы жундардың біразы Мань тайпалары, танғыт, тивет тектес болған. Осылардың барлығын біріктіріп “ЖУН” деп атаған [15, 137 б.]. Онымен қатар осы аймақта сақтар (со, ся), юэчжилер (нүкүз сақтар). Динлиндер араласа қоныстанғандықтан оларды кейін Сыма Цянь “аралас хулар” деп атаған сияқты.

Түсініктеме III

а) Сюнну, Ұлы Хань империясы құлағаннан кейін

Б.ж.с V-VI ғасырда да солтүстік, солтүстік-батыс Қытайда “Бес жабайылардың 16 хандығы” деп аталған шағын хандықтар орнаған. Сарай тарихшылары бұл кезенді «У ху ши лю го» дәуірі деп атайды. Осы дәуірде Ганьсу дәлізінде Гаочэлердің Батыс Лян (460-421жж.) билеушісі – қытайлар, Оңтүстік Лян (377-414жж.) билеушісі – түрік-сянбилер; солтүстік Лян (401-439жж.), билеушісі – сюнну (түріктер) динлиндер (дили, чили), Чень Хань (304-347жж.), Цинь (351-394жж.), кейінгі Лян (386-408жж.) хандықтары құрылған. Бұл хандықтар көп өмір сүре алмады, Сияньби, Солтүстік Вэй және Жужандардың шабуылына ұшарады. Сөйтіп Сияньбидің, Солтүстік Вэйдің, Жужандардың қоластына кірді. Солтүстік Ляндықтар әуелі Гаочанға (Турфанға), одан соң Алтай тауына барып мекендеп, темір өндірумен айналысты [15, 137 б.].

Қытайлардың жазба деректерінде Сюнну империясы дәуірінде динлин (ди, дили, одан чи ди (кызыл ди), Бейди (Солтүстік Ди), Гаочэ, Гегун, Синли, атауларымен атала келе, кейін “Бес жабайылардың 16 мемлекеті ” дәуірінде Гаочэ тайпалар одағы күшейіп билік тұтқасына ұмтылған. Осы дәуірден бастап Дили (динлин) тобының атауы көмескілене бастаған. Сөйтіп динлиндердің тобынан гаочэлықтар тарих сахнасына шықты. Гаочэлер ж.с. 400-жылынан бастап бір-біріне бағынбайтын 4 хандыққа, Динлиндіктер (дили, сили,

Қ. Сартқожаұлы. Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.

теле) 3 хандыққа бөлінген. Солардың ішінде Лян хандығын құрған гаочэлердің 2 тайпасы 489 жылдан 535 жылға дейін бірде Жужандардың соққысына, бірде солтүстік Вэйлердің соққысына түсіп отырды. Осы аралықта аталмыш 42 тайпа, 100-ден аса рулардың біразы Вэй патшалығына қашып барса, біразы Жужандарды паналады. Тұжырымдап айтсақ, Вэй патшалығы мен Жужандардың ойыншығына айналып, өзара ырылдасып, ынтымағынан айырылды, халқы қырылды, аштықтан өлім құшып, өзара шайқасып небір қатыгез сынақтан өтті. Күлтегін мәліметіндегі Жолуг-тегіннің сөзімен айтсақ «оңтүстікке де (ілгері), солтүстікке де аяқ жеткен жердің бәріне бардық. Барған жерден не жақсылық көрдік. Қаның судай ақты сүйегің таудай үйіліп жатты. Бек ұл ұрпағың құл болды, сілік (сұлу) қыз ұрпағың күн болды» [16, 56, 62 б.] деп кейінгі ұрпағы зар еңіреді. Халық та, билік те ел болуға ұмтылды. Өткен ғасырларда көрген азабы халықты саяси күреске дайындады. Соның нәтижесінде Бумын бастаған көсемдер шығып, Көк Түрік Қағанатын орнатты. Міне осы кезден бастап қытайдың сарай тарихының жазбаларында олардың шаруашылық ерекшелігімен «биік арбалы динлиндер» (гаочэ динлин) деп қалай болса солай атай салған атауды өзгертіп, «көк» туцзюе (көк түріктері)» деп түріктердің өздері ұлықтаған атауымен тарихи деректеріне жазатын болды.

Осылайша «түрік» атауы қағанат орнағаннан кейін берілген саяси атау. Ал, билеуші тайпасы ғасырлар бойы өз тәуелсіздігі үшін күрескен қыпшақтар (гаочэ динлиндер) еді.

ә) Мекені

Гаочэ (қыпшақтар), гегун, дилиндердің тұрғылықты мекені солтүстікте Байкал көлінің шығысы, оңтүстігі және батыс алқабын орай, Моңғол үстірті, Өтүкен, Саян-Алтай, Алтай тау жотасы, оңтүстікте Ганьсу өлкесі, батысы Тәңір тауының шығыс (гаочан, артқы алдыңғы хэси) алқабын мекендеді.

б) Жужандар хандығы

Жужандардың тегі мен тілі туралы нақты ғылыми тұжырымдар жасалған жоқ. Жужан тарихын зерттеуге Еуропа тарихының ғалымдары онша көңіл бөлмей келді. Н.Я. Бичурин жужандарға байланысты тарихи дерекерді алғаш рет аударып, батыс ғалымдарына таныстырды [10]. Моңғол ғалымдары Г. Сүхбаатар, И. Хандсүрэн жужандарды моңғол тілді, моңғол текті халық деген қорытынды жасаған [17; 18, 70-80 б.].

Жужандар б.з 330-шы жылдардан бастап тайпалық дәрежеге көтеріліп, 402 жылы ресми хандығын жариялайды. Алғашқы хан Шелуньден (Цюдуфе) бастап 552 жылға дейін Жужан мемлекетін 15 хан басқарды. Ол – Қытайдың Солтүстік Вэй патшалығымен иық тіресе күресіп, 200 жылға жуық билік құрған қуатты хандық. Оның қоластындағы Гаочәліктердің (қыпшақтардың) бір өзі бірнеше жылдың ішінде жужандардың билігін құлатып, елін, халқын тартып алулары мүмкін емес еді. Олар 535 -545 жылдар аралығында күш жинап, 550 жылға дейін алып қағанатты қалай және қайтіп құлатты, қандай стратегия, тактика қолданды деген сұрақ туады.

в) Бумын қағанның стратегиясы

Жоғарыда сөз еткеніміздей, жужандардың езгісіндегі гаочә (қыпшақтар) тайпалары өзінің елін құру, бір тудың астына жиналу үшін ынтымақ, бірлікке бас иіп, психологиялық дайындықта болған. Күлтегін мәтініндегі Жолуғ-тегін сөзімен айтсақ: «Көк Түріктердің иесі (билігі) биліксіз еді... Төрт тараптағылардың барлығы жау еді. Оларды бағындырып (түсіністікпен және қарсы келгенін соғыспен - Қ.С), бейбіт қылып, бастыны жүгіндіріп, тізеліні бүктіріп біріктірді» (КТ.І.1-2).

Осылайша, ішкі бірлігін нығайтып алғаннан кейін, Саян-Алтайдағы телелердің 50 000 отбасын осы ұлы мақсатқа тартты. Қытай деректеріндегі “Телелерді жаулап алды” (СШ.84) деген сөзге сенуге болмайды. Жүз елу жылдан астам уақыт бойы жужандардың қысымында болып зардап шеккен, жан-жағындағы жауынгер тайпаларға әлсін-әлі таланып келген динлиндер (оғыздар) - тәуелсіздігін алу үшін күресіп келген халық. Олар қалайша өзінің жақтасы гаочәлерге (қыпшақ) қарсы келмек? Гаочәлермен бірдей жужан езгісіндегі телелер өз еркімен Бумынға келіп қосылып, күш-қуатын біріктірген. Бұл күш те аздық ететіндігін Бумын қаған түсінген. Сондықтан өзіне тағы бір хандықты қосып алуды ойлаған. Ол Үйсін хандығы еді.

Үйсін хандығы:

Сюнну (ғұн) империясының алғашқы кезінде ючжилер үйсін тайпасына шабуыл жасап, халқын тентіретіп жібереді. Сол кезде үйсін Нандоу мидің ұлы Ляжоу (Елжау би) аман қалады. Сүнну билігі бұл баланы асырап, азамат етіп өсіріп, тарап кеткен халқын жинап, Ляжоуды елінің басшысы етіп тағайындайды. Қазіргі заманғы біздің

Қ. Сартқожаұлы. Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.

ұстанымымызбен түсіндірсек, автономиялық құқық беріп, қол астына алып қамқорлық еткен.

Хандықтың басшысына “Хан” деген лауазым бермей, “Би” деген лауазым береді. Үйсін елінің басшысын “күнби” деп атаған. Оның себебі “сюнну” атауы ту баста көне қытай тілінде “шүн” деп белгіленген. Мағынасын “күн” деп түсіндіреді. Қазіргі заманғы ғалымдар сюнну (сүннү) деп жазып жүрген атаудың ежелгі мағынасы “күн”. Міне осыдан Күн (сүннү) империясының биі деген ұғымның аясында Күнби аталған. Мысалы: Нандоу ми (Нәнду би), Ляжоу ми (Елжау би), Сілы ми (Селет би), Ни ми, Бінжоу ми, Жуангуй ми, Шың ми, т.с.с. аталған.

Ляжоу ми (Елжау би) билігінің соңында Хань патшасы үйсіндерге бірнеше мәрте елші жіберіп, ақыр соңында қыз беріп, қыз алысып құдандалы болады. Хань патшалығының екіұшты дипломатиялық іс-шарасының нәтижесінде үйсіндер Ұлы Хань, кейінгі Хань, солтүстік Вэй патшалықтарымен дипломатиялық жақсы қатынаста болады. Осылайша үйсіндер қытайлардың қамқорлығына ие болып, қытай билігіне адалдығын дәлелдеп, өзін сыртқы жаулардан қорғау мақсатына қол жеткізеді. Соның арқасында Үйсін хандығының экономикасы нығайып, өз тәуелсіздігін сақтап қалды.

Осы аралықта Сяньби армиясы екі рет, Жужан хандығы бір рет шабуыл жасаған. Сол кезде олар Хань империясы мен Солтүстік Вэй империясының көмегімен елін қорғап қалған. Үйсіндермен көршілес басқа елдер оған (үйсіндерге) шабуыл жасаудан сақтанатын еді. Үйсіндердің көршілерінің ішіндегі бірден бір қас жауы Жужан хандығы болды. Қытайлармен жақсы дипломатиялық қатынас жүргізіп үлгерудің нәтижесінде үйсіндер Орталық Азиядағы түркі тектес хандықтармен салыстырғанда ең қуатты, бай мемлекетке айналған. Міне осы хандықты өзіне тартып, одақтасып Жужан хандығын құлату Бумын қағанның басты саясатына айналған сияқты.

Ұлы мұрат жолындағы құпия келісім

Істеми қаған кім? Істеми-Ыстыби алғашқы Көк Түрік Қағанатын орнатуға атсалыса отырып неге батысқа ат басын бұрды? - деген сұраққа жауап іздейік.

Қыпшақтардың айналасындағы түркі тектес тайпалар бас қосып Жужандарға қарсы саясат жүргізіп жатқанын көршілес үйсіндіктер әбден жақсы біліп отырған.

Үйсін хандығы шығысы Баркөlden бастап Тәңір тауының (Тянь

Шань) солтүстігін толықтай иемденіп, батысы Жетісу, Талас, Қаратауға дейінгі аралықты алып жатты. Тәңіртауының солтүстігіндегі үйсіндер жазда Тәңіртауына көшіп барып жайлап, қыста Жоңғар құмына келіп мекендейді. Ал гаочэліктер (қыпшақтар) жазда Алтай жотасының сай-саласына көшіп келіп, қыста Жоңғар ойпатына келіп қыстайды. Үйсіндермен қыста ауылы аралас, қойы қоралас, құда-андалы, қоян-қолтық араласқан. Тілі бір, діні бір, салт-санасы бір, түркі тектес екі халықтың бір-бірінен айырмашылығы жоқ еді.

Осы туыстық-қандастықты ұлы мақсатына ұйыстыру үшін Бумын қаған үйсіндермен келісімге келіп, жужанға қарсы соғысқа пайдаланған. Бұл туралы қытай деректерінде ақпарат жоқ. Тек бір ғана дерек алғашқы Көк Түріктер қағанатын құрушы көсемдердің бірі Істеми Үйсін хандығының сол дәуірдегі Күнбиі болған [19, 105-116 б.].

Оның дәлелі:

1. Істеми қағанның қытайша «ми», түрікше «би» атауы жоғарыда сөз еткен үйсін күнбилерінің атауымен бірдей. Мысалы; Ляжоу ми (Елжау би), Нанду ми (Нанду би), Сілы ми (Селе би), т.с.с.
2. Бумын қаған 552 жылы дүние салғаннан кейін Орда басшысы Коло (Қара Еске) алты ай Ел басқарған. Одан соң Бумынның ұлы Мұқан тегін, Мұқан қаған деген атпен Түріктің Хан тағына ие болған.
3. Істеми хан түрік текті тайпалар мен ұсақ хандықтарды (Тәңіртауының үйсіндерінен бастап солтүстік батыста Еділге дейінгі аралықтағы), оңтүстік батыстағы отыз оғыздарды (кейін печенек, түрік, оғуыз аталған), қаңлылар, оңтүстіктегі эфталиттер, кушандар Әмудария бойындағы басқа да түрік тайпалары т.т.с.с. шағын хандықтар мен тайпалар одағын Көк Түрік Қағанатының қоластына біріктіру мақсатында батысқа жорыққа аттанған. Батыста Тардуш хан, Еуропа жазбаларында Стеми, Дизабул хан деген атпен белгілі болған қайраткер.
4. Батыстағы түріктерді Көк Түрік Қағанатының қоластына енгізіп ел құрғандықтан, кейін Батыс Түрік қағанаты қағандарының лауазымының алдына қытай деректеріндегі «ашина» (көк, аспан) анықтауыш атауды қосып қолданып тарих бетінен орын берген.

Міне осы Үйсін Күнбиі Істеми (Істе би) мен Бумын қаған арасында құпия келісім болған. Бұл келісім құпия болғандықтан қытайлықтарға (Солтүстік Вэй) жетпеген. Егер қытай патшаларының бірі хабардар болса үйсінмен олардың екі арасындағы бейбіт өмір сүру

Қ. Сартқожаұлы. Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.

шартын бұзғандық болар еді. Қытай қамқорлығынан айырылатын болар еді. Осылайша үйсіндер, қыпшақтар, динлиндердің біріккен күші Жужан хандығын құлатуға бірлесе ат салысқан.

Жаңадан орнаған хандық “Көк Түрік” деп аталған. Мұндағы «көк» сөзі «аспан түркі», жаратушы бір тәңірдің шапағатымен жаратылған хандық деп түсіндірілген. Сондықтан да II Түрік қағанаты; «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің ортасында адам баласы жаратылған. Адам баласына билік етуді бабам Бумын қағанға, Істеми қағанға нәсіп еткен» (КТ. I; БК. I. 3) деп екі мәрте Күлтегін мен Білге қаған кешеніндегі ұстын тасқа ойып отырып жазып қалдырған.

Көк Түрік Қағанаты әлем аренасына шыққаннан кейін гаочэ, динлин деген атаулар қытай деректерінен көрінбей кетті. Оның орнына қыпшақ тайпалық одағы билік еткен Көк Түрік қағанаты деген саяси атау әлем аренасына шығып келді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Еженхан Б. Түркі тарихына қатысты қытай деректері. Астана. 2006.
2. Boodberg P.A. Selected Works Berkeley; Los Angeles. 1979.
3. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические помятник как источник по истории Средней Азии. М. 1964.
4. Haussig H.W. Byzantinische Quellen uber Mittelasien in ihrer historischen Aussag.// Prolegomena to the sources on the history of pre-islamic Central Asia. Budapest, 1979.
5. Beskwith Ch.J. The Tibetan empirein Central Asia. Budapest, 1979.
6. Абдрахманов Ә. Қазақстан этнотопонимикасы. Алматы. 1978.
7. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунические письма. СПб., 2003
8. Сартқожа Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. Алматы. 2003.
9. Таскин В.С. Материалы по истории Сюнну. М.,1988.
10. Бичурин И.Я. Собрание сведений обитывших в Средней Азии древние времена. Т. I-III. М-Л, 1950.
11. Ahmet Taşağıl. Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları . Ankara 2004.
12. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй Орхоно-Енисейских тюрк. V-VIII вв. М-Л., 1946.
13. Го Ши Лян. Ежелгі қытай иероглифтерінің дыбысталуы. Бейжің. 1986.
14. Морохоси Т. 中日字典 Қытай-жапон толық (үлкен) сөздігі. Бейжің. 1966-1968.
15. Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии. Новосибирск. 1981.
16. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. II. Алматы. 2013.

17. Сүхбаатар Г. Монгол Нирун улс. УБ., 1992.
18. Хандсүрэн Ц. Жужаны түүхийн зарим асудал//Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд. УБ., 1968. -173-197 тал.
19. Байқошқарұлы Б. Сартқожаұлы Қ. Үйсін хандығы. Алматы. 2016.
20. Ежелгі Үйсін елі (Қытай деректері мен зерттеулері). Үрімжі. 2005.
21. Еженхан Б., Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I-IV . Алматы. 2006.
22. Мырзахан Ж., Ақыштайұлы Ә., Қайыржанұлы К., Мұханұлы Қ., Әбілғазыұлы С. Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері. Алматы. 2006.
23. Pullyblank Эд. В. Lexicon of Recons-tructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin. Vancouver. 1991.

REFERENCES

1. Ejenhan B. Túrki tarihyna qatysty qytaı derekteri. Astana. 2006.
2. Boodberg P.A. Selected Works Berkeley; Los Angeles. 1979.
3. Kliashtornyi S.G. Drevnetúrkskie rýnicheskie pomiatnik kak istochnik po istorii Srednei Azii. M. 1964.
4. Haussig H.W. Byzantinische Quellen uber Mittelasien in ihrer historischen Aussag.// Prolegomena to the sources on the history of pre-islamic Central Asia. Budapest, 1979.
5. Beskwith Ch.J. The Tibetan empirein Central Asia. Budapest, 1979.
6. Abdrahmanov Á. Qazaqstan etnotoponimikasy. Almaty. 1978.
7. Kliashtornyi S.G. Istorii Tsentralnoi Azii i pamiatniki rýnicheskie pisma. SPb., 2003
8. Sartqoja Q. Baiyrǵy túrik jazýynyń genezisi. Almaty. 2003.
9. Taskin V.S. Materialy po istorii Síynný. M.,1988.
10. Bichýrin I.Ia. Sobranie svedeniı obitvshih v Srednei Azii v drevnie vremena. T .I-III. M-L, 1950.
11. Ahmet Taşaǵıl. Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları . Ankara 2004.
12. Bernshtam A.N. Sotsialno-ekonomicheskii stroi Orhono-Eniseiskih tíyrk. V-VIII vv. M-L., 1946.
13. Go Shi Lian. Ejelgi qytaı ieroglifteriniń dybystalýy. Bejiń. 1986.
14. Morohosi T. 中日字典 Qytaı-japon tolyq (úlken) sózdigi. Bejiń. 1966-1968.
15. Malıavkin A.G. Istoricheskaiıa geografiıa Tsentralnoi Azii. Novosibirsk. 1981.
16. Sartqojauly Q. Orhon muralary. II. Almaty. 2013.
17. Súhbaatar G. Mongol Nırýn ýls. ÝB., 1992.
18. Handsúren Ts. Jýjany túúhın zarım asýdal//Erdem shinjilgeeni ógúúllúúđ. ÝB., 1968. -173-197 tal.
19. Baiqoshqaruly B. Sartqojauly Q. Úisin handyǵy. Almaty. 2016.
20. Ejelgi Úisin eli (Qytaı derekteri men zertteýleri). Úrimji. 2005.
21. Ejenhan B., Oshan J. Qazaqstan tarihy tíraly qytaı derektemeleri. I-IV . Almaty. 2006.

Қ. Сартқожаұлы. Байырғы кыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.

22. Myrzahan J., Aqyshtaiuly Á., Qayırjanuly K., Muhanuly Q., Ábilgazyuly S. Qytai jylnamalaryndaǵy qazaq tarihyńyń derekteri. Almaty. 2006.
23. Pullyblank Ed. B. Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin. Vancouver. 1991.

Қысқартылған әдебиет атаулары

ДТС - Древнетюркский словарь

МК - Словарь Махмуд Кашкари

ЮғВ - Edib Ahmed b.Mahmud Yükeki. Istanbul.1951.

Rach-Rechmed G.R. Zur Helkunde der Uiguren.II. SPAW.1932. c. 401-448.

Özet

M.S. V. yüzyıldan itibaren, Jujan Hanlığı'nın hakimiyeti altındaki Dinlinler (tele) ve Gaoçe (Kıpçak) Konfederasyonları Bumin Kağan liderliğinde 538-540 yıllarında bir birlik oluşturmuşlardır. Bumin Kağan, kurduğu bu birliğin Jujan Hanlığı'nı yıkamayacağını ve bu bakımdan başka bir Türk gücüne ihtiyaç olduğunu farketti. Böyle bir müttefik, Tien Shan Dağları'nın kuzey komşusu olan Üysin Hanlığı idi. Üysin Hanlığı ile ittifakın sonucu olarak, 200 yıllık Jujan Hanlığı'nın iktidarı devrildi.

Bu makalede, eski Türk ve Çin, Bizans ve Fars kaynaklarındaki tarihsel veriler analiz edilmiş ve Bumin Kağan ile Üysin Hanı İstemi arasında gizli bir anlaşma olduğu ortaya çıkarılmıştır. Çalışmada, söz konusu üç hanlığı birleştiren Göktürkler'in dünya tarihinde ortaya çıkması da ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Dinlin (tele), Gaoçe (Kıpçak), Bumin Kağan, Jujan Hanlığı, Üysin Hanlığı, Göktürkler
(Sartkojauly K. Eski Kıpçakların ve Üysinlerin Gizli Sözleşmesi)

Аннотация

Начиная с V века нашей эры конфедерации гаочэ (кыпчаки), динлины (теле), находящиеся под властью Жужанского ханства, в 538-540 гг. объединяются в Союз по инициативе Бумын кагана. Бумын каган осознавал мощь Жужанского ханства и невозможность одолеть его своими силами. В связи с этим, возникала необходимость привлечь еще одну тюркскую силу. Таким союзником являлось Уйсунское ханство, северный сосед со стороны Тянь-Шаньских гор. В результате союза с Уйсунским ханством 200-летнее правление Жужанского ханства было сокрушено.

Благодаря проведенному анализу исторических данных древнетюркских и китайских, византийских и персидских источников за тот период, автор обнаруживает, что между Бумын каганом и Уйсунский ханом Истеми было тайное соглашение. В статье говорится об исторической борьбе, объединившей три небольшие конфедерации, которая позволила Великой тюркской империи выступить на мировой арене и оставить след в мировой истории.

Ключевые слова: Динлины (теле), гаочэ (кыпчаки), Бумын каган, Жужанское ханство, Уйсунское ханство, Тюркский каганат.
**(Сарткожаұлы К. Тайное соглашение древних кыпчаков и уйсуней
(Проблематичная статья))**